

Az uralkodói hatalom korlátai az ókeresztény szerzők műveiben¹

The Limits of the Ruler's Power in the Works of Early Christian Authors

Christians have never considered the power of the ruler to be unlimited. According to Christian views formulated in antiquity, the emperor was obliged to observe revealed divine laws, the rules of natural law, the positive laws of the state, and the rules of canon law. According to the Christian view, which coincides with the Jewish position, the ruler could not claim to be worshipped as a god by his subjects. Christians also adopted the doctrines of natural law from Greco-Roman philosophy, according to which the ruler was obliged to judge fairly and make just laws. Apologists (especially Tertullian) proclaimed that nature grants everyone the right to freely choose their religion, and therefore the emperor should not use religious coercion. According to the rules of natural law, the ruler was obliged to respect the property rights of his subjects. The emperor had to adhere to the rules of justice even in war. Although according to Roman law, the emperor was not bound by the rules of positive law, Christians also expected a good emperor to comply with state laws. In addition to all this, the Catholic bishops required the Christian emperors to adhere to the rules of canon law: if they committed a sin, they should follow the provisions of penitential discipline; they should not interfere in the internal affairs of the Church, not imagine themselves to be high priests, not define theological doctrines; in other words, they should respect the rules of competence defined by the Church.

Keywords: ancient Roman Empire, Christian political philosophy, relationship between the state and the Church, emperor cult, divine laws, natural law, rule of law, canon law, caesaropapism, religious freedom, just war, private property

Egyes római császárok a saját hatalmukat korlátlanak tekintették. Úgy vélték, hogy bármit megtehetnek, mert nincs olyan magatartási szabály (sem vallási, sem erkölcsi, sem jogi természetű), mely gátat szabhatna cselekvési szabadságuknak. Suetonius szerint a szörnyű tetteket végrehajtó Caligula császár (37–41) nagyanyja intő szavára ezt válaszolta: „*El ne feledd – mondta –, nekem mindent szabad mindenkivel szemben!*”² Nero (54–68) pedig – miután teljesen gátlástalanná vált – felfuvalkodottan jelentette ki: „*egyetlen uralkodó sem tudta eddig, mi mindent megtehet*”.³

A keresztények a római császárok hatalmát soha nem tekintették korlátlanak. Az ókor évszázadai alatt lassan kikristályosodott a katolikus egyház álláspontja arról, hogy milyen tényezők

* ORCID ID: 0000-0003-0524-8585.

1 A tanulmány rövidített változata a „*Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között IV.*” című konferencián 2025. június 13-án hangzott el.

2 SUETONIUS, Caligula 29.

3 SUETONIUS, Nero 37.

korlátozzák a császár hatalmát. Ilyen tényezőnek tekintették (1) a kinyilatkoztatott isteni törvényeket, (2) a természetjog szabályait, (3) az állami törvényeket és (4) a kánonjog szabályait. Az alábbiakban áttekintjük, hogy miként vélekedtek az uralkodói hatalom e korlátairól az ókeresztény szerzők.

1. A kinyilatkoztatott isteni törvények

Szent Ágoston szerint a Szentírás az Isten városának mennyei részéből, „*ahol Isten akarata világos és változhatatlan törvényt jelent*”, s amely így olyan, mint egy „*törvényház*”, az angyalokon keresztül került le az Isten városának abba a részébe, mely még zárandókútját járja, mégpedig abból a célból, hogy ott is az egy igaz Istent tiszteljék.⁴ A kinyilatkoztatott isteni törvények közül tehát a legfontosabb a Tízparancsolat első parancsa és a bálványimádás (a bálványoknak való áldozatbemutatás) azzal összefüggő tilalma, melyet az egyházatya – gondolatmenetét folytatva – szó szerint idéz a Kivonulás könyvéből.⁵

Egyes császárok megkövetelték alattvalóiktól, hogy istenként tiszteljék őket. Suetonius szerint Caligula „*templomot alapított önmaga istenségének, hozzávaló papi testülettel és aprólékosan kiesztelt áldozati szabályzattal együtt*.”⁶ A földi uralkodók istenekként való tiszteletét a zsidók törvényeik alapján határozottan elutasították, s ezt az elutasító álláspontot képviselte Jézus is: az adófizetéssel kapcsolatos kérdésre adott válaszában egyúttal azt is kifejezésre juttatta, hogy ő a császárt nem tekinti istennek.⁷ A császár tehát Jézus tanítása szerint nem tarthatott igényt istenként való imádásra.

A keresztényüldözések idején a császári hatalom e fontos korlátjára az apologéták gyakran hivatkoztak. Antiochiai Szent Theophilosz (†183) a következőképpen fogalmazott: „*tisztelem én a császárt, jóllehet nem imádom, hanem imádkozom érte. Istent imádom, a valódi és igazi Istent, tudván, hogy a császár is tőle van. Így szólsz hozzám: »Miért nem imádsz az uralkodót?« – Mert nem azért lett császár, hogy imádják, hanem hogy törvényes tisztelettel illessék. Nem isten ő, hanem ember, akit Isten rendelt, de nem azért, hogy imádják, hanem hogy igazságosan ítéljen. (...) Kizárólag Istent illeti imádság...»*”⁸

Decius császár (249–251) rendeleti úton arra kötelezte alattvalóit, hogy mutassanak be áldozatot a római istenek tiszteletére. A keresztények nagy számban tagadták meg az engedelmességet azon az alapon, hogy Isten rendelkezésével ellentétes a császár parancsa.⁹ A passzív ellenállást tanúsító keresztények ezzel kifejezésre juttatták azt a meggyőződésüket, hogy az isteni törvények korlátozzák a császárok törvényhozó hatalmát.

A keresztény császárokat vallásuk az isteni törvények betartására kötelezte. Erre a kötelességükre a püspökök szükség esetén figyelmeztették őket. Szent Ambrus (†397) azt írta egyik

4 Szent Ágoston, Isten városáról 10,7.

5 II. Mózes 22:20.

6 Suetonius, Caligula 22.

7 Máté 22:21; Márk 12:17; Lukács 20:25. Vö.: Mészáros, Az ellenállási jog értelmezése és gyakorlata a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban 127.

8 Antiochiai Szent Theophilosz: Autolükoszhoz 1,11.

9 Szent Pioniosz aktájában a következőket olvashatjuk: „...beállított hozzájuk Polemón, a templomfelügyelő, a mellé kirendelt személyekkel, hogy felkutassa és elhurcolja a keresztényeket áldozatbemutatásra és tiltott ételekből való étkezésre. A templomfelügyelő így szólt: »Mindannyian ismeritek a császár rendeletét, megparancsolta, mutassátok be az áldozatot az isteneknek.« Pioniosz így válaszolt: »Mi Isten rendelkezéseit ismerjük, amelyekben azt parancsolja nekünk, hogy egyedül őt imádjuk.«” Lásd: Szent Pioniosz presbiter és társai vértanúsága 3,1–4.

levelében II. Valentinianusnak (375–392), hogy nem tartaná kívánatosnak, hogy annak törvénye Isten törvénye felett álljon: „*legem enim tuam nollem esse supra Dei legem.*”¹⁰

Szent Ágoston (354–430) szerint az uralkodóknak olyan törvényeket kell hozniuk, melyek az isteni törvények betartására szorítják rá az embereket: „*Miként szolgálhatnák hát az Urat félelemmel a királyok, ha nem úgy, hogy ami az Úr parancsai ellenére történik, azt vallásos szigorral betiltják és megbüntetik? Mert másként szolgál, amennyiben ember, és másként, amennyiben király is. Amennyiben ember, hithű módon élve szolgál neki, amennyiben viszont király is, úgy szolgál, hogy az igazat pártoló és az azzal ellenkezőt tiltó törvényeket hoz, megfelelő eréllyel.*”¹¹ Az egyházatya ezek után öt olyan uralkodót sorol fel, akik a Biblia szerint¹² az isteni törvényekkel összhangban álló rendelkezéseket bocsátottak ki: „*Így szolgált Hiszkija is, mikor lerombolta a bálványok szent berkeit és templomait, valamint az Isten parancsai ellenében emelt magaslatokat. Így szolgált Jozija, mikor maga is hasonló dolgokat cselekedett. Így szolgált a niniveiek királya, mikor az egész várost rákényszerítette az Úr engesztelésére. Így szolgált Dárius, mikor hatalmat adott Dánielnek a bálványok összetörésére, és az oroszlánok elé vetette az ellenségeit. És így szolgált Nabukodonozor, mikor (...) egy félelmetes törvénnyel tiltotta meg az országa minden lakosának Isten káromlását.*”¹³

Agapétosz, a konstantinápolyi Hagia Szophia-székesegyház diakónusa, tanítványa, Iustinianus számára összefoglalta az uralkodó kötelességeit. A későbbi királytűkrök mintájául szolgáló, 72 rövid fejezetből álló mű már az elején hangsúlyozza, hogy a király felett Isten törvényei uralkodnak.¹⁴ Agapétosz szerint a királynak, mivel hatalmát Istentől kapta, leginkább Isten tetszését kell keresnie.¹⁵ Ebből pedig az következik, hogy az uralkodó nem fordulhat szembe Isten akaratával; nem szabad megsértenie az isteni törvényeket. Egyrészt saját maga is köteles azokat betartani, másrészt nem kötelezhet másokat azok megszegésére.

2. A természetjog szabályai

Nazianzoszi Szent Gergely (†390) szerint Isten adta „*az íratlan természeti törvényt, cselekedeteink vizsgálóbíráját, dorgálóját, intőjét, nevelőjét.*”¹⁶ A természeti törvény – melyre Jézus¹⁷ és Szent Pál¹⁸ is utalt – előírja, hogy az ember legyen jó és igazságos. E követelményeknek az uralkodóknak is

10 SZENT ÁMBRUS: Levelek 21,10. Vö.: SETTON, Christian Attitude towards the Emperor in the Fourth Century 112.

11 SZENT ÁGOSTON: Levelek 185,19.

12 Vö.: II. Királyok 18:4; 23:4–20; Jónás 3:6–9; Dániel 3:96; 14:21.41.

13 SZENT ÁGOSTON: Levelek 185,19.

14 AGAPÉTOSZ: Legfőbb buzdítások előadása 1. Vö.: KAPITÁNYFFY, Iustinianus és Agapétosz 424.

15 AGAPÉTOSZ: Legfőbb buzdítások előadása 61. Vö.: BELL, Three Political Voices from the Age of Justinian 118.

16 NAZIANZOSZI SZENT GERGELY: A szegények szeretetéről 27.

17 Hegyi beszédében Jézus kiváló pedagógiai érzékkel mutatott rá arra, hogy a gonosz ember is tud helyesen gondolkodni, képes különbséget tenni jó és rossz között, s a jót tudja választani: „*Melyiketek ad fiának követ, amikor az kenyeret kér tőle? Vagy ha halat kér, ki ad neki kígyót?*” (Máté 7:9–10; ford. Kosztolányi István).

18 Szent Pál híres megállapítása szerint az erkölcsileg helyes és helytelen magatartások között a pogányok is képesek különbséget tenni, akik ugyan nem ismerik a mózesi törvényt, de az azokban megfogalmazott alapvető etikai szabályokkal tisztában vannak, hiszen e szabályokat minden ember felismeri, ha a szívére (lelkiismeretére) hallgat (Róma 2:14–16).

meg kellett felelniük: a királyoktól mindig is azt várták el elsősorban, hogy szolgáltassanak igazságot népüknek. *Hammurapi* (Kr. e. 1792?–1750?) törvénykönyvének bevezető részében, a saját céljainak megfogalmazásakor – követve azokat az eszméket, melyek az ideális királyról akkorra már kialakultak – kinyilvánította, hogy őt az istenek azért tették királlyá, hogy az országban felragyogjon az igazság.¹⁹ A zsidók azért tekintették *Dávidot* (Kr. e. 1010 k.–970) és fiát, *Salamont* (Kr. e. 970–931 k.) jó királynak, mert igazságosan ítéleztek.²⁰ A klasszikus görög és római filozófusok is hasonló eszméket képviseltek. *Platón* (Kr. e. 427 k.–347) szerint az az ember rendelkezik leginkább királyi jellemmel, aki a legjobb és legigazságosabb.²¹ Az ifjabb *Seneca* (Kr. e. 5–Kr. u. 65) azt írja, hogy a jó uralkodó az igazságot juttatja érvényre: ennek érdekében nem hisz könnyen a vádnak, keresi az igazságot és pártját fogja az ártatlannak; hatalmának gyakorlásakor tehát a természet törvényéhez igazodik.²² Az ókeresztény szerzők ugyanezeneknek az alapvető erkölcsi követelményeknek a betartására szólították fel az uralkodókat. Fentebb már idéztük *Antiochiai Szent Theophilosz* szavait, melyeket a császárról mondott: „*Nem isten ő, hanem ember, akit Isten rendelt, de nem azért, hogy imádják, hanem hogy igazságosan ítéljen.*”²³

A keresztényüldözések idején az apologéták sűrűn hivatkoztak a büntető igazságszolgáltatás azon alapelveire, melyeket a római hatóságok figyelmen kívül hagytak a keresztények ügyeiben. A keresztények büntetőjogi felelősségre vonásával kapcsolatban *Szent Jusztinosz* (†165) rámutatott arra, hogy ártatlan embereket ítélnék el és büntetnek meg pusztá rágalmak alapján, bűncselekmény bizonyítása nélkül, ami nyilvánvaló igazságtalanság. Ez az eljárás ellentétes a természetes ésszel: „*maga a józan értelem sem tűrheti, hogy üres szóbeszéd alapján ítéljenek el bennünket, ártatlan embereket.*”²⁴ A hitvédő szerint az igazságtalan bírók *Isten* előtt felelni fognak tetteikért: „*ha nem az igazságnak megfelelően jártok el, Isten előtt sem lesz mentség számotokra.*”²⁵ Aki ugyanis igazságtalanul ítélkezik, magára vonja *Isten* ítéletét: „*nem tudtok ti sem elfutni Isten jövőendő ítélete elől, ha kitartotok az igazságtalanságban.*”²⁶ A bírónak tehát racionálisan és igazságosan kellett volna ítélkezniük a keresztények felett. Ezek az erkölcsi követelmények a császárokra is vonatkoztak bírói tevékenységük során.

Az uralkodói hatalom a bíraskodás mellett a törvényhozás hatalmát is magába foglalta. A keresztények ezt soha nem vonták kétségbe, de hangsúlyozták, hogy a hatalom birtokosának igazságos törvényeket kell alkotnia. *Szardeszi Meliton* (†180 k.) szerint a császárnak igazságosnak kell lennie, s „*egy igazságos császár soha semmit sem rendelne el igazságtalanul.*”²⁷ *Tertullianus* (†220 után) részletesen kifejtette, hogy a kereszténységet tiltó és a keresztényeket büntetni rendelő törvény igazságtalan, hiszen a keresztények nem gonoszak, hanem jók. Azt a törvényt pedig, amelyik igazságtalannak bizonyul, el kell törölni. Ahol erre nem kerül sor, ott zsarnokság van: „*nyilvánvaló, hogy csupán az a valami tilos szükségszerűen, ami gonosz. Ámde éppen ebből következik a biztos ítélet: ami jó, az megengedhető. (...) A törvényeket bizony nem az éveik száma, nem az alapítók méltósága ajánlja, hanem csupán az igazságosság. Mibelyt tehát igazságtalanoknak ismerik meg őket, méltán ítéletet mondanak*

19 Ókori keleti történeti chrestomathia 124.

20 II. Sámuel 8:15; I. Királyok 3:28; 10:9; I. Krónika 18:14; II. Krónika 9:8.

21 PLATÓN, Állam 580b-c.

22 SENECA, A nagylelkűségről 1,19,1; 1,19,8; 1,20,2.

23 ANTIOCHIAI SZENT THEOPHILOSZ, Autolükoszhoz 1,11.

24 SZENT JUSZTINOSZ, I. Apológia 3,1.

25 SZENT JUSZTINOSZ, I. Apológia 3,5.

26 SZENT JUSZTINOSZ, I. Apológia 68,2.

27 A szardeszi püspök szavait *Kaiszareiai Euszebiosz* (†339) idézi; lásd: EUSZEBIOSZ, Egyháztörténet 4,26,6.

rájuk... Egyébként gyanús a törvény, amely húzódozik attól, hogy megvizsgálják. Gonosz azonban, ha nem bizonyul igazságosnak és mégis zsarnokoskodik.”²⁸ Az igazságosság követelménye Tertullianus szerint az uralkodók törvényhozó hatalmának is olyan erkölcsi gátakat szabott, melyeket nem lett volna szabad áthágni; e gátak figyelmen kívül hagyása ugyanis zsarnoksághoz vezetett.

A keresztényüldözések idején, az apologéták műveiben jelent meg először a vallásszabadság gondolata, mely egy merőben új eszmét jelentett az ókori világban.²⁹ Tertullianus kiemelkedően fontos megállapításokat tett ebben a vonatkozásban. Jézus azt tanította, hogy Isten szívből kell imádni: „elérkezik az óra, s már itt is van, amikor igazi imádói lélekben és igazságban imádják az Atyát. Mert az Atya ilyen imádókat akar. Az Isten lélek, ezért akik imádják, azoknak lélekben és igazságban kell imádniuk.”³⁰ Jézus e szavai – melyeket Tertullianus szó szerint idéz az imádságról szóló művében³¹ – kulcsfontosságúak a vallásszabadság szempontjából. Ha ugyanis Isten szívből jövő imádatot kíván az embertől, akkor az állam által alkalmazott vallási kényszer ellentétes Isten akaratával. Tertullianus több írásában is visszatér ez a gondolat. Védőbeszédében a következőkre hívja fel az állam vezetőinek figyelmét: „vizsgáljátok meg, vajon nem a vallásgyalázás vádjába toroklik-e, ha elveszíték a vallás szabadságát és megtiltjátok, hogy valaki maga válassza meg istenségét, s így nem szabad imádnom, akit én akarok, de kényszerítenek annak imádsására, akitől borsózik a hátam? Senkinek sincs ingyére, ha valaki ímmel-ámmal, akarata ellenére tiszteli, még az embernek sem.”³² Majd később ehhez hozzászói: „elvetemültségnek tűnik, ha szabad embereket akaratauk ellenére áldozatra kényszerítenek (az istentiszteleti ténykedéshez egyébként is lám szükséges lelkületet ajánlanak) s minden bizonnyal esztelenségnek számít, ha valakit mások tuszkolnak az istenek imádsására, akiknek a maga érdekében teljesen önként kell az embernek hódolnia...”³³

211-től 213-ig Scapula volt Africa provincia proconsulja, aki kegyetlenül üldözte a keresztényeket. Tertullianus egy külön művet írt a helytartónak címezve, melyben a következőket hangsúlyozta: „Mindenkinek azonban emberi jogán és szabadságán múlik, mit tart, az egyik vallása nem árt, nem használ a másikénak. De nem is a vallás kikényszerítése a vallás feladata, melyet önkéntesen kell elfogadni, nem erőszakkal, amikor még az áldozatok is önkéntes lélekből kíváncsiak. Ezért, ha minket az áldozatbemutatásra kényszerítetek, semmit sem nyújtotok isteneiteknek, hisz nem kérnek a kikényszerített áldozatokból, hacsak nem nagyon sóvárak; Isten azonban nem mohó.”³⁴

E gondolatok kiemelkedő jelentőségűek a vallásszabadság (*libertas religionis*) eszméjének történetében: Tertullianus a vallás szabad megválasztását emberi jognak (*ius humanum*) nevezi, mely a természetnél fogva mindenkit megillet: a vallásszabadság joga tehát a természetjog intézménye.³⁵ Ebből pedig az következik, hogy az állam senkit sem foszthat meg a vallás szabad megválasztásának jogától. Ezt a császár sem teheti meg, hiszen a természetjog szabályaival ő sem fordulhat szembe.

28 TERTULLIANUS, Védőbeszéd 4,5–13. Vö.: GRÜLL, Rómaiak, zsidók, keresztények a karthágói Tertullianus életművében 149; TERTULLIANUS, „Civis, non tyrannica dominatio” (Tert. Apol. 2.14.) Miért nem álltak ellen a keresztények a római hatalom üldözéseinek? 171.; MÉSZÁROS, Az ellenállási jog értelmezése és gyakorlata a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban 131.

29 Vö.: SÁRY, A vallásszabadság eszméjének megjelenése az ókori Rómában 52–59; SÁRY, The Emergence of the Idea of Religious Freedom in Ancient Rome 107–113; SÁRY, Az ókeresztény állambölcsélet vázlata 85–91.

30 János 4:23–24.

31 TERTULLIANUS, Az imádságról 28,2.

32 TERTULLIANUS, Védőbeszéd 24,6.

33 TERTULLIANUS, Védőbeszéd 28,1.

34 TERTULLIANUS, Scapulához 2,2.

35 Vö.: GRÜLL, Vallás- és lelkiismereti szabadság az ókori Rómában 261.

A Dekalógus hetedik parancsa („*Ne lopj*”) a természetjog egyik legalapvetőbb szabálya. E tilalomra Jézus is utal, amikor a parancsok betartására szólítja fel az örök életre vágyó gazdag ifjút.³⁶ Szent Pál szerint az embertárs iránti szeretet parancsa a „*Ne lopj*” parancsot is magában foglalja.³⁷ „*Aki lopott, ne lopjon többé, hanem dolgozzék, és keressen kenyeret keze munkájával*” – írja egy másik helyen az apostol,³⁸ aki arra is figyelmeztet, hogy a tolvaj nem jut be Isten országába.³⁹ A tolvajokkal kapcsolatban Szent Péter is elítélően nyilatkozik.⁴⁰ Alattvalóik magántulajdonát nyilvánvalóan a császároknak is tiszteletben kellett tartaniuk. Ha igazságtalanul megfosztottak másokat tulajdonuktól, az állam pozitív törvényein túl a természetjog szabályait is megszegték.

A tulajdoni viszonyok erőszakos megváltoztatásának gondolatát a keresztény szerzők elutasították. Azt az elképzelést, amely szerint egyeseket meg kellene fosztani tulajdonuktól, s az így megszerzett javakat oda kellene ajándékozni másoknak, Lactantius (250–317 k.) teljesen abszurdnak tartotta, hangsúlyozva, hogy ilyet „*még soha nem tett egy király, de még egy zsarnok sem*”.⁴¹ Aranyszájú Szent János (†407) egy költői kérdés megfogalmazásával fejtette ki véleményét a tulajdoni viszonyok jogsértő megváltoztatásáról: „*Jobb semmit sem adni, mint másét másoknak adni. Mert mondd csak nekem, ha látnál két embert, akik közül az egyik mezítelen lenne, a másik pedig felöltözött és azt, aki felöltözött, levetköztetnéd, hogy a mezítelent felruházd, vajon nem cselekednél-e igazságtalanul?*”⁴² Ilyen igazságtalanságot a császárnak sem volt szabad elkövetnie.

Háborúk idején az uralkodóknak rendszerint a hadvezéri szerepet is be kellett tölteniük. „*A harcászat része a hadvezérségnek, a hadvezérség pedig az uralkodásnak*” – állapítja meg Alexandriai Kelemen (†215 k.).⁴³ Az uralkodónak Szent Ágoston szerint is egyik alapvető feladata a hadsereg vezetése: „*a királyt (...) lehet vezérnek is mondani, mert vezeti a hadsereget*”.⁴⁴ A természetjogi szemlélet a háború indításáról és a hadviselésről szóló nézeteket is jelentősen befolyásolta.

Cicerónak (Kr. e. 106–43) az igazságos háború (*bellum iustum*) feltételeiről szóló természetjogi tanait Szent Ambrus és Szent Ágoston is átvette, ötvözve azokat az ószövetségi Szentírás vallási és erkölcsi tanításával. Cicero szerint „*az igazságtalan háborúk azok, amelyek indítására ok nélkül kerül sor. Igazságos háborút ugyanis csak akkor lehet viselni, ha sérelem megbosszulásáról vagy az ellenség elűzéséről van szó*”.⁴⁵ Szent Ambrus is különbséget tett igazságos és igazságtalan háborúk között, s az előbbi kategóriába sorolta a sérelem miatt indított háborút: „*a bátorság egyedül, igazságosság nélkül a gonoszság táptalaja lesz. Minél erősebb valaki, annál készségesebb arra, hogy elnyomja a gyengébbet, ezért magukban a háborús dolgokban is meg kell vizsgálnunk, hogy vajon igazságos vagy igazságtalan háborúról van-e szó. Dávid csak akkor háborúskodott, ha zaklatták*”.⁴⁶

36 Márk 10:19; Lukács 18:20.

37 Róma 13:9.

38 Efézus 4:28. (ford. Gál Ferenc).

39 I. Korintus 6:10.

40 I. Péter 4:15.

41 LACTANTIUS, Isteni tanítások 3,21,6.

42 ARANYSZÁJÚ SZENT JÁNOS, Homíliák Szent Máté evangéliumáról 85,3. Lásd: ARTNER, Az ősegyház kommunizmusa 193.

43 ALEXANDRIAI KELEMEN, Szöttesek 1,24,158.

44 SZENT ÁGOSTON, Isten városáról 18,45.

45 CICERO, Az állam 3,23,35.

46 SZENT AMBRUS, A kötelességekről 1,35,176–177.

Cicero szerint az ígéret akkor is kötelez, ha azt az ellenségnek tesszük a háború kényszerítő körülményei közepette,⁴⁷ s elítélte azt a hadvezért, aki – miután az ellenséggel harminc napra fegyverszünetben állapodott meg – „éjjel pusztította a szántóföldeket, minthogy ő nappali s nem éjjeli fegyverszünetet kötött”.⁴⁸ Ambrus is úgy vélte, hogy az erkölcs parancsai a háborúban, az ellenséggel szemben is betartandók: „Világos tehát, hogy kívánatos a hűséget és az igazságosságot még a háborúban is megtartani, és az sem lehet illő dolog, ha csorbát szenved a hűség.”⁴⁹ Rámutatott arra, hogy Dávid király „szerette a vitézséget az ellenségben is, és úgy gondolta, hogy azokkal szemben is ugyanúgy igazságosan kell viselkedni, akik fegyvert fogtak ellene.”⁵⁰ A püspök azt is kiemelte, hogy „ha egyszer megállapodás történt az ellenséggel a csatára vonatkozólag akár hely, akár idő tekintetében, ellentétben állna az igazságossággal az akár térben, akár időben való megelőzés.”⁵¹

Cicero szerint az ellenséggel szembeni igazságosság legszebb példája Gaius Fabricius magatartása, aki az ellenség táborából érkező, Pürrhosz megmérgezésére ajánlkozó szökevényt kiszolgáltatta az épeiroszi királynak.⁵² E híres, dicső tette Ambrus is utal a győzelem tisztességes kivívásának erkölcsi követelményét hangsúlyozva: „A rómaiak vezére, miután az ellenséges király orvosa érkezett hozzá, s ez megígérte, hogy a királynak mérget fog beadni, megkötözve küldte vissza az ellenséghez. És valóban dicséretes dolog, hogy aki vitézséggel vette fel a küzdelmet, nem akar álnoksággal győzedelmeskedni. Ugyanis nem tulajdonított tisztességet a győzelemnek, hanem magát a győzelmet tisztességtelennek mondta volna, ha nem tisztességgel szerezte volna meg.”⁵³ Egy másik helyen azokat a görögöket dicséri Ambrus, akik azért nem semmisítették meg titokban a perzsák hajóit, mert azt tisztességtelen dolognak tartották volna.⁵⁴ Ambrus azt is hangsúlyozta, hogy a legyőzött ellenséggel szemben irgalmasságot kell gyakorolni. Példaként felhozta Elizeus történetét, aki „inkább meg akarta hagyni az ellenség életét, amit el tudott volna venni, ha nem irgalmas.”⁵⁵

Szent Ambrushoz hasonlóan Szent Ágoston is különbséget tett igazságos és igazságtalan háborúk között.⁵⁶ Egy helyen azt írja, hogy „az igazságos háborúban az ellenség bűne miatt folyik a harc”.⁵⁷ Egy másik helyen megjegyzi, hogy „az ellenség igazságtalansága rákényszeríti a bölcsét az igazságos háborúra.”⁵⁸ Amikor a manicheus Faustus Izrael Istenét azon az alapon utasította el, hogy a háborúra parancsot adó Isten összeegyeztethetetlen a jézusi istenképpel, Ágoston rámutatott arra, hogy nem minden háborút kell erkölcsileg elítélni. A háborút a célja alapján lehet erkölcsileg megítélni. Csak azt a háborút kell elutasítani, melyet gonosz vágyak mozgatnak.⁵⁹

Az imperialista háborúkat Ágoston egyértelműen elítélte: „Vagy talán a jóérzületű emberek helytelen dolognak tartják a legnyilvánosabb gonoszossággal való hadakozást és a békés, semmi jogtalanságot

47 CICERO, A kötelességekről 1,13,39.

48 CICERO, A kötelességekről 1,10,33.

49 SZENT AMBRUS, A kötelességekről 1,29,140.

50 SZENT AMBRUS, A kötelességekről 2,7,33.

51 SZENT AMBRUS, A kötelességekről 1,29,139.

52 CICERO, A kötelességekről 1,13,40.

53 SZENT AMBRUS, A kötelességekről 3,15,91.

54 SZENT AMBRUS, A kötelességekről 3,14,87.

55 SZENT AMBRUS, A kötelességekről 3,14,87.

56 Vö.: SCHMAL, Szent Ágoston az igazságos háborúról 11–32.

57 SZENT ÁGOSTON, Isten városáról 19,15.

58 SZENT ÁGOSTON, Isten városáról 19,7.

59 SZENT ÁGOSTON, Faustus ellen 22,74. Vö.: HELGELAND–DALY–BURNS, Christians and the Military 81.

*el nem követő szomszédok ellen irányuló önkényes háborúnak a birodalom terjesztése érdekében való előidézését? Ha kétségtelenül így vélekednek, akkor nézetüket helyeslem és dicsérem.*⁶⁰ Sokszor idézik Ágoston azon megállapítását, amely szerint az országok igazságosság nélkül csak nagy rablóbandák: „Az igazságosság megszüntetésével tehát mivé válnak az országok, ha nem hatalmas rablóbandákká?”⁶¹ Az egyházatya e kijelentésével nem az igazságtalanul kormányzott államot ítélte el, hanem azt az államot, mely igazságtalan, imperialista, zsákmányszerző háborúkat vív más államok ellen.

Ágoston dicsérte Nagy Theodosiust (379–395), aki irlgmat és nagylelkűséget tanúsított az általa legyőzöttekkel szemben.⁶² A legyőzöttek, a templomokba menekültek és általában a civil lakosság irányában megmutatkozó irlgalm fontosságát a hippói püspök sok más helyen is hangsúlyozta.⁶³ Mindezek a természetjogi elvárások, melyek a háború indításával, a hadviseléssel és a győztesek magatartásával kapcsolatosak, s melyek az egyházatyák műveiben is megjelentek, a háborús konfliktusokban erkölcsi szempontból lényegesen behatárolták az uralkodók cselekvési szabadságát.

3. Az állami törvények

A római császárok államuk törvényei felett álltak: a törvények őket nem kötötték. *Ulpianus* ismert megfogalmazása szerint a császár fel van oldva a törvények alól: „*Princeps legibus solutus est*”.⁶⁴ Erre az elvre a keresztény szerzők is utalnak. Az *Ambrosiaster*nek nevezett ismeretlen 4. századi szerző például ezzel magyarázza azt, hogy a császár hatályon kívül helyezheti a törvényeknek megfelelően kiszabott bírói ítéletet, s még a halálraítéltnak is kegyelmet adhat.⁶⁵

Számos császár visszaélt helyzetével és durván áthágta a törvényeket. *Lactantius* hosszasan sorolja a keresztényüldöző uralkodók törvényszegéseit. *Diocletianus*ról (284–305) a következőket írja: „*Kapzsiséga és gyávasága az egész földkerekséget tönkretette. (...) Nem gyakorivá, hanem folytonossá vált mindenféle vagyontárgy erőszakos lefoglalása, s a lefoglalások közben tűrhetetlen jogtalanságokat követtek el. (...) Azt már nem is említem, mily sokan pusztultak el vagyonuk és gazdagságuk miatt. Ez ugyanis – ahogy hozzászoktunk a bűneihez – általánossá, majdhogynem megengedetté vált. De ebben az volt a legszörnyűbb, hogy ahol csak megpillantott egy jobban megművelt birtokot, egy szem-revalóbb kastélyt, máris kész volt a vád és a halálbüntetés a tulajdonos ellen, mintha vérontás nélkül nem is tudta volna a másét elrabolni.*”⁶⁶ *Galeriust* (305–311) is hasonló kapzsiság jellemezte: „*Az pedig nyilvános csapás és közös gyász volt mindenki számára, ha egyszer elrendelték az adóösszeírást a tartományokban és a városokban. Miközben az összeírók mindent elleptek és felhajtottak, az ellenséges dúlás és a lakosság kegyetlen rabszíjra fűzésének jelenei játszódtak le. A földeket röögönként mérték ki, a szőlővesszőket és a fákat egyenként számolták meg, mindennemű állatot összeírtak, az emberfőket megjelölték, a városokban egybeterelték a városi és a falusi lakosságot, minden fórum családok tömegeivel volt tele, ki-ki ott állt gyermekeivel és szolgálival; kínzás és ütlegetés zaja mindenfelé; a fiúkat kikötötték, hogy apjuk ellen tanúskodjanak, hűséges szolgálát azért gyötörték, hogy gazdájuk*

60 SZENT ÁGOSTON, Isten városáról 4,14.

61 SZENT ÁGOSTON, Isten városáról 4,4.

62 SZENT ÁGOSTON, Isten városáról 5,26.

63 SZENT ÁGOSTON, Isten városáról 1,1; 1,6–7; 2,2; 5,23.

64 *Digesta* 1,3,31.

65 AMBROSIASZTER, Ó- és Újszövetséggel kapcsolatos kérdések 115,45. Vö.: LUNN-ROCKLIFFE, Ambrosiaster's Political Theology 54.

66 LACTANTIUS, A keresztényüldözők halála 7.

ellen valljanak, a feleségeket meg, hogy a férjük ellen. Ha mindez csődöt mondott, addig gyötörték őket, míg önmaguk ellen nem vallottak; amikor a fájdalom megtörte őket, még olyasmiket is jegyzékbe vettek, amivel nem rendelkeztek.”⁶⁷ Lactantius szerint Galerius másfajta törvénytelenéseket is elkövetett: a „koldusok nagy tömegét megölette, megsértve minden emberi jogot”, ugyanis „elrendelte, hogy fogdossák össze, rakják hajóra, és sülyesszék el őket”.⁶⁸

Olyan császárok is akadtak azonban szép számmal, akik betartották a törvényeket. Az ifjabb Plinius (61 k.–113 k.) többek között azért dicsőítette Traianust (98–117), mert az alávetette magát a törvényeknek.⁶⁹ Paulus, a neves római jogtudós szerint a császárnak illik betartania a törvényeket, annak ellenére, hogy azok alól fel van oldva, s így arcátlanság tőle, ha igényt tart olyan hagyományra vagy hitbizományra, melyet érvénytelen végrendeletben rendeltek a részére.⁷⁰ Ugyanez olvasható Severus Alexander (222–235) egyik – 235-ben kiadott – leiratában,⁷¹ melyet valószínűleg szintén Paulus fogalmazott meg, aki praefectus praetorióként tevékenykedett abban az időben. A korszakra jellemzőek lehettek az ilyen császári döntések; Iustinianus császár (527–565) *Institúciói* szerint az isteni Severus és Antoninus császárok leirataiban gyakran szerepelt e mondat: „Bár a törvények alól mentesek vagyunk, mégis szerintük élünk”.⁷²

A keresztény szerzők műveiben is sokszor találkozhatunk azzal a gondolattal, hogy az erkölcsös uralkodó betartja a törvényeket. Szent Ambrus kiemeli, hogy Dávid „készsegebb volt inkább elviselni, mint megtenni a jogtalanságot”.⁷³ 386-ban Ambrus a következőket írta II. Valentinianusnak: „Amit másoknak előírsz, azt magadnak is előírod; a császár által hozott törvényeket ugyanis elsőként magának a császárnak kell betartania”.⁷⁴ Kürenei Szünesziosz (370 k.–414) szerint az a különbség a király és a zsarnok között, hogy a király a törvényhez igazítja magatartását, míg a zsarnok a magatartásához igazítja a törvényt.⁷⁵

Agapétosz az alábbi tanácsot adta Iustinianusnak: „Kényszerítsd magadat a törvények betartására, mert senkinek sincs a földön hatalma erre kényszeríteni téged. Azáltal bizonyítod a törvény magasztosságát, hogy elsőként tiszteled azt, s így világossá válik az alattvalóid számára, hogy a törvény megszegése veszélyekkel jár.”⁷⁶ Iustinianus uralkodása idején született egy másik, államelméleti szempontól szintén jelentős mű, melyet egy ismeretlen szerző írt dialógus formájában. A töredékesen ránk maradt – Angelo Mai (1782–1854), a Vatikáni Könyvtár tudós prefektusa által felfedezett és általa 1827-ben publikált –, a konstantinápolyi Menasz patricius és Thomasz referendarius között folyó beszélgetés szerint a jó császár számára szörnyűbb dolog a törvénszegés, ha maga teszi, mint amikor alattvalói követik el azt.⁷⁷ Maga Iustinianus is elismerte, hogy a császároknak

67 LACTANTIUS, A keresztényüldözők halála 23.

68 LACTANTIUS, A keresztényüldözők halála 23.

69 PLINIUS, Traianus dicsőítése 65.

70 Digesta 32,23.

71 Codex Iustinianus 6,23,3.

72 Institutiones 2,17,8.

73 SZENT AMBRUS, A kötelességekről 2,7,32.

74 SZENT AMBRUS, Levelek 21,9 (ford. S. P.). Vö.: DVORNIK, Early Christian and Byzantine Political Philosophy II, 680.

75 SZÜNESZIOSZ, A királyságról 3,11. Vö.: DVORNIK, Early Christian and Byzantine Political Philosophy II, 700.

76 AGAPÉTOSZ, Legfőbb buzdítások előadása 27 (ford. S. P.). Vö.: BELL, Three Political Voices from the Age of Justinian 109.

77 Párbeszéd az államtudományról 5,21. Vö.: BELL, Three Political Voices from the Age of Justinian 150.

„igazságosan és törvényesen” (lat. „*recte et competenter*”) kell igazgatniuk az Isten által rájuk bízott államot.⁷⁸ Az igazságosság a természetjog szabályainak tiszteletben tartását, a törvényesség pedig az állami törvények betartását jelentette.

4. A kánonjog szabályai

A keresztény császárok az egyház tagjaiként kötelesek voltak az egyház belső magatartási normáit követni. Hatalmukat így az egyház belső joga is korlátozta. E joganyag nagyrészt szokásjogi szabályokból állt, melyek betartására a császárokat időnként figyelmeztetni kellett. Ha például a császárok súlyos bűnt követtek el, a püspökök felszólították őket a bűnbánati fegyelem szabályainak betartására.

A keresztény hagyomány szerint az első keresztény uralkodó *Philippus* császár (244–249) volt, aki egy püspök (feltehetőleg *Szent Babülasz* antiokiai főpap) felszólítására alávetette magát az egyházi előírásoknak. Az esetről *Euszebiosz* így számol be: „*Azt mesélik, hogy Philippus keresztény volt, és a hásvét utolsó virrasztásának a napján a néppel együtt akart részt venni a templomban végzett imákon. Az ottani előjáró azonban nem engedte belépni, mielőtt meg nem vallotta bűneit és fel nem iratkozott azok közé, akik bűnösöknek számítottak és a bűnbánók helyét foglalták el. Másképp, ha ezt nem tette volna meg a császár, sosem fogadta volna be az előjáró, mert oly sok panaszt emeltek ellene. Azt mondják, hogy jó szívvel alávetette magát, és tetteivel bizonyította, hogy őszintén és jámborul viszonyul az istenfélelemhez.*”⁷⁹

Mint köztudott, *Szent Ambrus* 390-ben *Nagy Theodosius*t kötelezte arra, hogy nyilvánosan tartson bűnbánatot. A császár ugyanis kegyetlen megtorlásként tömegmészárlást rendeztetett Thesszalonikében, miután a város lakosai megölték hadseregének egyik barbár parancsnokát. *Ambrust* rendkívül megrázta és felháborította a sok ártatlan ember megölésének híre. Életrajza szerint „*a püspök, miután a történeteket megtudta, megtiltotta a császárnak, hogy belépjen a templomba addig, amíg nem tart nyilvános bűnbánatot, és amíg méltónak nem ítéli az Egyházzal való közösségre és a szentségekben való részesedésre. A császár erre ellene vetette, hogy Dávid is egyszerre követett el házasságtörést és gyilkosságot is. A püspök ezt válaszolta neki: »Ha követed a bűnöst, kövesd a bűnbánót is!« Amikor ezt ott a legkegyesebb császár meghallotta, úgy megszívelte, hogy nem rettent vissza a nyilvános bánattartástól.*”⁸⁰

A 4. században a katolikusok és az ariánusok között feszülő ellentét osztotta meg leginkább a kereszténységet. E konfliktusok során az ariánusok oldalára álló császárok súlyos összeütközésbe kerültek a katolikus hitet védelmező püspökökkel. Érdemes kiemelni, hogy az Atya és a Fiú kapcsolatának teológiai értékelése elméleti szinten az állam és az egyház viszonyát is meghatározta.⁸¹ A császárt a *Mennyei Atya*, a püspököt pedig *Krisztus* képmásaként tisztelték.⁸² A katolikus teológia *Krisztust* az *Atya* mellé helyezte, az ariánus teológia viszont *Krisztust* az *Atya* alá rendelte. Ebből következőleg az ariánusok úgy vélték, hogy az egyházat az állam alá kell rendelni, a katolikusok viszont úgy gondolták, hogy az államnak és az egyháznak egymással mellérendelt viszonyban kell állnia. Az ariánusok így nem szálltak szembe a cezaropapista törekvésekkel. *Szent Lucifer* (†370), Caralis (a mai Cagliari) katolikus püspöke ezért azzal gúnyolta az ariánus püspököket,

78 Novellae 6 praef.

79 EUSZEBIOSZ, Egyháztörténet 6,34.

80 PAULINUS DIAKÓNUS, Szent Ambrus élete 24.

81 Vö.: WILLIAMS, Christology and Church-State Relations in the Fourth Century 10.

82 AMBROSIASZTER, Ó- és Újszövetséggel kapcsolatos kérdések 35. Vö.: LUNN-ROCKLIFFE, Ambrosiaster's Political Theology 133.

hogy a császárt a püspökök püspökének (*episcopus episcoporum*) tartják.⁸³ Az ariánus *II. Constantius* császár (337–361) valóban az egyház fejeként kívánta intézni az ügyeket, s ezzel az elhatározással 355-ben, az általa összehívott mediolanumi zsinaton – *Szent Athanasziosz* (†373) alexandriai püspöknek, a katolikus hit megingathatatlan védelmezőjének elítélésével kapcsolatban – úgy nyilatkozott, hogy az ő (egyházi ügyekben kinyilvánított) akarata kánon erejével bír.⁸⁴

Amikor *II. Constantius* megparancsolta *Hosius*nak, Corduba katolikus püspökének, hogy ő is ítélje el *Athanaszioszt*, az idős hispániai főpap – a parancsot megtagadva – levelében figyelmeztette a császárt, hogy ne avatkozzon bele az egyházi ügyekbe és ne osztogasson ilyen ügyekben a püspököknek parancsokat, hanem inkább tanuljon a püspököktől az egyházi kérdésekben; *Isten* ugyanis a birodalom kormányzását bízta rá, míg egyházának ügyeit a püspökökre bízta; s ahogyan *Isten* rendelkezésével szegülne szembe, aki elvenné a császártól a birodalmat, ugyanígy a császár is súlyos bünt követ el, ha beleártja magát az egyház kormányzásába. Hiszen írva van: „Add meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené”. Ebből fakadóan, ahogy a püspököknek nincs megengedve, hogy földi uralmat gyakoroljanak, a császár sincs felhatalmazva arra, hogy incenzáljon.⁸⁵

Amikor apja halála után a kiskorú *II. Valentinianus* – anyjának, az ariánus *Iustinának* a hatására – 385-ben arra utasította *Szent Ambrus* püspököt, hogy az egyik mediolanumi bazilikát adja át az ariánusoknak, *Ambrus* megtagadta az engedelmisséget. A történeteket *Ambrus* összefoglalta egyik levelében, melyben idézte, mit mondott a császárnak, kifejtve előtte, hogy annak hatalma nem korlátlan: „Írva van: ami az Istené, azt az Istennek, ami a császáré, azt a császárnak. A paloták a császárhoz tartoznak, a templomok a püspökhöz. Az állami, és nem a szent épületek felett rendelkezel hatalommal.”⁸⁶

Az özvegy császárné ennek ellenére továbbra is támogatta az ariánusok igényeit. Hatására 386 januárjában *II. Valentinianus* kiadott egy rendeletet, melyben elismerte az ariánusok gyülekezési jogát. A rendeletben foglaltakkal szembeni bármilyen izgatás lázadásnak és felségsértésnek minősült, amit halállal kellett büntetni.⁸⁷ Ezt követően a császár megparancsolta, hogy *Ambrus* jelenjen meg a császári tanács előtt, hogy ott *Auxentius* ariánus püspökkel együtt megvitassák a bazilika átadásának kérdését. A vitában a császár kívánt döntőbíróként eljárni. *Ambrus* megtagadta az engedelmisséget, nem ment el az ülésre. Ehelyett levelet írt *Valentinianus*nak, melyben rámutatott arra, hogy a császár a hit dolgában nem ítélkezhet püspökök felett.⁸⁸ Az *Auxentius* elleni beszédében pedig *Ambrus* kiemelte, hogy a császár helye az egyházon belül van, és nem az egyház felett: „*imperator enim intra ecclesiam, non supra ecclesiam est*”.⁸⁹

Az 5–6. század során a kereszténységen belül éles megosztottságot eredményezett a katolikusok és a monofiziták krisztológiai vitája és szembenállása. *Zeno* császár (474–491) – *Akakiosz* konstan-

83 SZENT LUCIFER, Arról, hogy Isten fiáért meg kell halni 13. Vö.: KASHCHUK, The Attitude of the Pro-Arian Bishops Towards the Emperor in the Period of Reception of the Nicene Christology (325–381) 145.

84 Vö.: SZENT ATHANASZIOSZ, Az ariánusok története 33.

85 SZENT ATHANASZIOSZ, Az ariánusok története 44.

86 SZENT AMBRUS, Levelek 20,19 (ford. S. P.). Vö.: SETTON, Christian Attitude towards the Emperor in the Fourth Century 110.

87 Codex Theodosianus 16,1,4.

88 SZENT AMBRUS, Levelek 21,4.10. Vö.: SETTON, Christian Attitude towards the Emperor in the Fourth Century 112.

89 SZENT AMBRUS, Beszéd Auxentius ellen a bazilika átadásáról 35. Vö.: SETTON, Christian Attitude towards the Emperor in the Fourth Century 114.

tinápolyi pátriárkával egyetértésben – a katolikusok és a monofiziták közötti egység létrehozása érdekében 482-ben rendeleti úton kihirdetett egy teológiai kompromisszumokat tartalmazó – a vitatott kifejezéseket kerülő – hitvallást, melyet *Henótikon* (Egységhit) néven kötelezővé tett. Ez azonban végzetes hibának bizonyult: e hitvallás kötelezővé tétele vezetett a keleti és a nyugati egyházak közötti első nagy szakadáshoz, az *Akakiosz*-féle skizmához. A katolikusok szemében a *Henótikon* megfogalmazásai visszalépést jelentettek a 451-ben tartott Khalkédóni Egyetemes Zsinat határozataihoz képest, melyek *Nagy Szent Leo* pápa (440–461) tanításán alapultak, s ráadásul *Zeno* – a korábbi gyakorlattal szakítva – egyetemes zsinat összehívása nélkül tett kötelezővé új hitvallást. *Szent II./III. Felix* pápa (483–492) többször elítélte a császár magatartását.⁹⁰ Egy 484-ben írt levelének végén határozottan figyelmeztette *Zenót* arra, hogy ne avatkozzon bele az egyház belügyeibe: ilyen ügyekben inkább rendelje alá királyi akaratát *Isten* papjainak, s ne akarjon felettük állni („*subdere, non praeferre*”); a lelki dolgokban inkább tanuljon a papok előjáróitól és ne tanítsa őket („*discere potius quam docere*”).⁹¹ Egy másik levelében a pápa szintén hangsúlyozta, hogy a császár a fia, s nem az előjárója az egyháznak („*filius est, non praesul ecclesiae*”); a vallással kapcsolatban tanulnia kell, s nem tanítania („*quod ad religionem competit, discere convenit, non docere*”); nem szabad igényt tartania más jogára, sem olyan szolgálatra, ami másokra lett bízva („*non sibi vindicet alienum ius, et ministerium quod alteri deputatum est*”).⁹² E gondolatokat valószínűleg a pápa archidiakónusa, *Gelasius* fogalmazta meg, aki később *Felix* utódja lett a pápai székben.

Gelasius (492–496) a pápává választásáról nem küldött hivatalos értesítést *I. Anastasius* császárnak (491–518), aki ezt zokon vette tőle. A pápa ezért 494-ben egy hosszabb levelet írt a császárnak, melyben a szakadással járó körülményekre hivatkozva udvariasan exkuzálta magát, s egyúttal összefoglalta, hogy mit kellene tenni a skizma megszüntetése érdekében. Híres e levélnek az a részlete, melyben a pápa különbséget tett a püspöki és a királyi hatalom között, rámutatva arra, hogy az *Isten* dolgai az előbbi, a világi dolgok pedig az utóbbi körébe tartoznak: „*Bizonyosan kettő van, fenséges császár, ami elsősorban kormányozza ezt a világot: az egyik a püspökök megszentelt tekintélye (auctoritas sacrata pontificum), a másik pedig a királyi hatalom (regalis potestas). A püspökök viselte teher annyiban nehezebb, amennyiben az Isten ítélőszéke előtt az emberek uralkodó királyokért is nekik kell számot adniuk. Hiszen jól tudod magad is, te legjámborabb fiunk, hogy ha az emberi nembeliek előtt jársz is méltósággal, azok előtt, akik az Isten dolgaiban előjárók, magad is alázatosan meghajtod a fejedet, s te is tőlük várod saját üdvözülésed útját-módját, s az égi eredetű szentségek felvétele tekintetében, s azok illendőképpen való kiosztásában a vallás rendje szerint el kell ismerned azt, hogy neked kell magadat alájuk rendelned, s nem te állsz az ő élükön; egyszóval: ezekben a dolgokban te függsz az ő ítéletüktől, s nincs is szándékodban az, hogy te rendeld őket a saját akaratod alá. Ha pedig – már ami a közrendet illeti – az egyházi előjárók, tudván azt, hogy hatalmatat felső rendelésből kaptad, törvényeidnek maguk is engedelmeskednek, annak érdekében, hogy még a világi dolgokban se támadjanak külön vélemények, akkor tehát – azt kérdem tőled – milyen odaadással kell azoknak engedelmeskedni, akik a mindennekefelett tiszteletre méltó misztériumokkal vannak felruházva?*”⁹³

90 A pápát a szakirodalmi művekben hol *II.*, hol *III. Felix*ként említik. Ennek az az oka, hogy a *Szent Liberius* pápa (352–366) 355-től 358-ig tartó száműzetése alatt hivatalban lévő *II. Felix* pápaságának törvényessége kérdéses.

91 SZENT II./III. FELIX, Levelek 8,5. Lásd: *Epistolae Romanorum pontificum genuinae* I, 250.

92 Lásd: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* VII, col. 1077.

93 SZENT GELASIUS, Levelek 12. Magyarul lásd: Az európai művelődés története 123 (e fordításon elsősorban a *pontifices* szó vonatkozásában módosítottam, mert az itt szerintem nem papokat, hanem

Gelasius tehát világosan kifejezésre juttatta, hogy a császár hatalma *Isten* dolgaira, az egyház belső ügyeire, szentségi életére, az üdvösség kérdéseire, a hitelvek meghatározására nem terjed ki. A császár nem áll az egyház felett: *Isten* dolgait illetően neki is követnie kell a főpapok döntéseit és tanítását. A világi ügyekben – így például a közrenddel kapcsolatos kérdésekben – viszont a püspökök vannak alárendelve az uralkodó akaratának. Az uralkodó és a püspökök tevékenysége között úgy alakulhat ki harmónia, ha egymás döntési jogkörét tiszteletben tartják. Kerülni kell, hogy viszályok támadjanak abból, hogy – egymás döntési jogkörét bitorolva – ugyanazon a területen egymástól eltérő véleményt képviseljenek.

A pápa egy későbbi értekezésében bővebben is kifejtette a császári hatalommal kapcsolatos nézeteit. E traktátusában („*Tomus de anathematis vinculo*”) elsősorban azt kívánta világossá tenni, hogy a császárnak nincs joga ahhoz, hogy bárkit is feloldjon a kiközösítés egyházi büntetése alól (*Anastasius* császár ugyanis szerette volna feloldani azt a büntetést, amit *Szent II./III. Felix* pápa szabott ki *Petrosz Mongoszra*, Alexandria híres monofizita pátriárkájára). *Gelasius* hangsúlyozta, hogy akinek csak az van megengedve, hogy az emberi ügyekben ítélkezzen, nem igazgathatja egyszersmind az isteni ügyeket is („*cui tantum de humanis rebus iudicare permissum est, non etiam praeesse divinis*”). A császárnak nincs papi hatalma. *Krisztus* eljövele előtt voltak olyan uralkodók, akik egyszerre voltak királyok és főpapok; ilyen volt például *Melkizedek*. *Krisztus* azonban, aki király is és főpap is volt egyszemélyben, ismerte az emberi gyarlóságot, a két hatalmat elválasztotta egymástól, hogy híveit ne keríthesse hatalmába újból az emberi gőg („*humana superbia*”), ami útját állhatja üdvösségüknek. Innentől (ti. *Krisztus* megjelenésétől) sem a császár nem nevezheti magát papnak, sem pap nem tarthat igényt királyi méltóságra („*ultra sibi nec imperator pontificis nomen imposuit, nec pontifex regale fastigium vindicavit*”). A keresztény császároknak üdvösségük érdekében szükségük van papokra, a papoknak pedig a császári rendelkezések szerint kell eljárniuk a világi dolgokban. Mindkét méltóságot mérséklettel kell gyakorolni: egyik sem emelkedhet a másik fölé.⁹⁴

Az *Akakiosz*-féle skizmát 519-ben, *Iustinus* (518–527) uralkodása idején sikerült megszüntetni. A keleti és a nyugati egyházak egységének helyreállításában kiemelkedő szerepet játszott a császár unokaöccse, *Iustinianus*, aki trónra kerülése után hozzáfogott a régi, egységes Római Birodalom helyreállításához. A vallási egység megteremtése céljából a pogányság maradványainak felszámolására törekedett,⁹⁵ számos próbálkozást tett a monofiziták megnyerése és a katolikus egyházba való visszavezetése érdekében.⁹⁶ 551-ben például rendeletet adott ki az ún. „*Három fejezet*” ellen, melyben elítélt olyan személyeket, illetve műveket, melyeket a monofiziták nesztorianizmussal vádoltak.⁹⁷ A császár a „*Három fejezet*”-et az általa 553-ban összehívott II. Konstantinápolyi Egyetemes Zsinattal is elítéltette, a monofizitákkal való egységet azonban nem sikerült létrehoznia.

püspököket jelent). A szakirodalmi művekben sok helyen találhatunk elemzést a pápa által használt *auctoritas* és *potestas* kifejezések eltérő jelentéséről. *Alan Cottrell* például úgy véli, hogy az *auctoritas* presztizsből fakadó befolyás („*prestigious influence*”), míg a *potestas* autoritatív végrehajtó hatalom („*authoritative executive power*”); lásd: COTTRELL, *Auctoritas and Potestas* 106. Olyan álláspont is létezik azonban, amely szerint a két kifejezés között nincs szemantikai különbség, *Gelasius* csupán stilisztikai okból, a szóismétlés elkerülése végett használta ugyanabban a mondatban a két különböző, de azonos jelentésű főnevet; lásd: ZIEGLER, *Pope Gelasius I and His Teaching on the Relation of Church and State* 432.

94 SZENT GELASIUS, Traktátus 4,11. Lásd *Epistolae Romanorum pontificum genuinae* I, 567–568.

95 Vö.: SÁRY, *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései* 160–166.

96 Vö.: SÁRY, *Iustinianus egységtörekvései egyházügyi téren* 210–214; SÁRY, *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései* 31–46.

97 A rendelet magyar fordítását lásd: BAÁN, *Justinianus császár teológiája* 169–197.

Iustinianus arra törekedett, hogy az állam és az egyház kapcsolata minél szorosabbá váljon. Egyházpolitikai céljait az ortodox papsággal együttműködve kívánta megvalósítani. Hitt abban, hogy ha mind az uralkodó, mind a klérus megfelelően tölti be *Istentől* kapott hivatását, s kölcsönösen támogatja egymást, az a világban olyan csodálatos harmóniát terem, mely méltóvá teszi az emberiséget *Isten* áldására. A 6. novellájában mindezt így fogalmazta meg: „*két nagy ajándék van az emberek között, amelyet Isten emberszeretetében a mennyből ajándékkba adott: a papság* (gör. ιερωσύνη, lat. sacerdotium) *és a császári méltóság* (gör. βασιλεία, lat. imperium). Az első az isteni dolgokat szolgálja, míg a második az emberi ügyeket irányítja és intézi, azonban mindkettő ugyanattól az elvtől származik, és az emberiség életét ékesíti. Ezért semmi sem igényelheti annyira a császárok gondoskodását, mint a papok méltósága, mert ők könyörögnek állandóan Istenhez a császárok jólétéért. Mert ha a papság minden szempontból feddhetetlen, és szabad útja nyílik Isten felé, a császárok pedig igazságosan és törvényesen igazgatják a gondjaikra bízott államot, ennek általános összhang (gör. συμφωνία, lat. consonantia) lesz az eredménye, és az emberi nemnek bármiféle áldásban lesz része. Ezért legfőbb gondunk az Istennel kapcsolatos igaz dogmák és a papok méltósága képezik; ha pedig ők megőrzik azt, bízunk benne, hogy ezáltal Isten nagy jótéteményekben részesít bennünket, és biztosan birtokoljuk majd azt, amit már élvezünk, amit pedig még nem birtokolunk, ezután el fogjuk nyerni.”⁹⁸

Peter Stein szerint „*Iustinianus* visszautasította a *Gelasius* által felállított alapelvet a pápa és a császár kettős hatalmáról. Azon a nézeten volt, hogy a császár személyében egyesül nemcsak a legmagasabb világi, az imperium (birodalom) fogalmában kifejezésre jutó hatalom, hanem a sacerdotium (papság) legmagasabb papi hatalma is.”⁹⁹ E megállapítás teljesen téves. A császár nyilvánvalóan laikus volt: nem volt pappá szentelve, s így semmiféle papi hatalommal nem rendelkezett.¹⁰⁰ *Iustinianus* világosan elválasztotta egymástól a „*két nagy mennyei ajándék*”-ot, az „*isteni dolgokat szolgáló papság*”-ot és az „*emberi ügyeket irányító császári méltóság*”-ot, s csak azt tartotta feladatának, hogy őrökjön a papság felett: felügyelje (ellenőrizze), hogy a papok elvégzik-e a feladataikat, betöltik-e az *Istentől* kapott hivatásukat az emberiség javára.¹⁰¹

Helyesen látja *Michael Azkoul*, hogy az egyház és az állam olyan harmonikus egységet képez *Iustinianus*nál, amilyen egységet alkot a katolikus (= ortodox) teológia szerint *Krisztus* személyén belül az isteni és az emberi természet. Így államelméleti síkon is jelentősége lett annak, hogy a katolikus felfogás elutasította mind a monofizita álláspontot (amely szerint *Krisztus*ban az isteni természet elnyelte az emberit), mind a nesztoriánus tanítást (amely *Krisztus* két természetét mereven elválasztotta egymástól).¹⁰²

98 Novellae 6 praef. Lásd: BAÁN, Justinianus császár teológiája 20.

99 STEIN, A római jog Európa történetében 58.

100 Ezt később a 7. század legnagyobb teológusa, *Hitvalló Szent Maximosz* (580–662) is hangsúlyozta, rámutatva arra, hogy a császár nem állhat az oltárnál, nem konzekrálhatja a kenyeret, nem keresztelhet, nem kenhet fel olajjal, senkit sem szentelhet püspökökké, pappá, diakónussá, templomokat sem szentelhet fel, s nem viselheti a papi jelvényeket (HITVALLÓ SZENT MAXIMOSZ, Tárgyalási jegyzőkönyv 4). Vö.: MAREK, Caesaropapism and the Reality of the 4th–5th Century Roman Empire 8.

101 Vö.: HERMAN, The Secular Church 105.

102 AZKOUL, Sacerdotium et imperium 459.

John Meyendorff megállapítását is érdemes kiemelni, amely szerint elsősorban azért nem alkalmazható a cezaropapizmus fogalma az ókeresztény császári rendszer realitására, mert senki nem hitt a császár hitelvi kérdésekben való személyes tévedhetetlenségében.¹⁰³ A császárok hitelvi rendelkezései ellen az egyház mindig is tiltakozott. A „*Három fejezet*”-et elítélő császári rendelet kibocsátása után *Facundus*, az észak-afrikai Hermiane püspöke figyelmeztette *Iustinianust*, vigyázzon, nehogy úgy járjon, mint a gögös *Uzija* király, akit *Isten* súlyosan megbüntetett azért, mert jogosulatlanul olyat akart tenni, ami a papokra tartozik,¹⁰⁴ s felszólította, hogy *Nagy Theodosius* példáját követve tartson bünbánatot.¹⁰⁵ *Iustinianus* belátta, hogy teológiai nézeteit mindig jóvá kell hagyatnia az illetékes egyházi szervekkel: a római pápával, illetve az egyetemes zsinattal. Ezzel elismerte, hogy a hittételek terén az utolsó, döntő szó mindig az egyházé, és nem a császáré.

5. Összegzés

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a keresztények soha nem tekintették az uralkodó hatalmát korlátlanoknak. Az ókorban megfogalmazott keresztény nézetek szerint a császár köteles volt betartani a kinyilatkoztatott isteni törvényeket, a természetjog szabályait, az állam pozitív törvényeit és a kánonjog szabályait. A zsidó állásponttal egyező keresztény felfogás szerint az uralkodó – a monoteizmus kinyilatkoztatott isteni parancsa és a bálványimádás ezzel összefüggő isteni tilalma miatt – nem tarthatott igényt arra, hogy őt az alattvalói istenként imádják. A görög-római filozófiából a keresztények is átvették a természetjogi tanokat, melyek szerint az uralkodó köteles volt igazságosan ítélni és igazságos törvényeket hozni. Az apologéták (főként *Tertullianus*) azt hirdették, hogy a természet mindenkinek biztosítja a jogot ahhoz, hogy szabadon válassza meg vallását, s ezért a császárnak nem szabad vallási kényszert alkalmaznia. Az uralkodó a természetjog szabályai szerint köteles volt tiszteletben tartani alattvalói tulajdonjogát, s így senkit sem volt szabad önkényesen megfosztania tulajdonától. Az igazságosság szabályait a császárnak a háborúban is be kellett tartania. Bár a római jog szerint a császárt a pozitív jog szabályai nem kötötték, a jó császártól a keresztények elvárták azt, hogy betartsa az állami törvényeket. A katolikus püspökök mindezen túl azt is megkövetelték a keresztény császároktól, hogy tartsák be a kánonjog szabályait: ha bűnt követnek el, kövessék a bünbánati fegyelem előírásait, ne avatkozzanak be az egyház belügyeibe, szentségi életébe, belső kormányzatába, ne képzeljék magukat főpapoknak, ne döntsenek egyházi vitákban, ne határozzanak meg hitelveket, s így tartsák tiszteletben az egyház által meghatározott hatásköri szabályokat.

Felhasznált irodalom és források

ARTNER Edgár: Az ősegyház kommunizmusa. Budapest 1923

ALEXANDRIAI KELEMEN: Sztrómateisz. Szóttesek. I. könyv (ford. TÓTH Vencel). Ókeresztény örökségünk 23/1. Budapest 2021

103 MEYENDORFF, Birodalmi egység és keresztény szakadások 56.

104 FACUNDUS, A Három fejezet védelmében 12,3. *Uzija* király illatáldozatot akart bemutatni az Úrnak, de amikor bement a szentélybe, *Azarja* főpap elé állt és figyelmeztette, hogy az áldozatbemutatás a papok dolga. *Uzija* nem akart engedelmeskedni, de végül elhagyta a szentélyt, mert hirtelen kiütt a homlokán a lepra. Haláláig leprás maradt (lásd: II. Krónika 26:16–21).

105 FACUNDUS, A Három fejezet védelmében 12,5. Vö.: DVORNIK, Early Christian and Byzantine Political Philosophy II, 826.

- ANTIOCHIAI SZENT THEOPHILOSZ: Autolükoszhoz (ford. OROSZ László). In: A II. századi görög apologéták. Ókeresztény írók 8. Budapest 1984, 445–522.
- AUGUSTINUS, Aurelius: Levelek a donatisták ellen (ford. HAMVAS Endre Ádám – SZABÓ Ádám Ágoston). Budapest 2022
- AZKOUL, Michael: Sacerdotium et imperium: the Constantinian renovatio according to the Greek Fathers. Theological Studies 1971/3. sz. 431–464.
- BAÁN István: Justinianus császár teológiája. Budapest 1997
- BELL, Peter N.: Three Political Voices from the Age of Justinian. Liverpool 2009
- Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás (ford. GÁL Ferenc – GÁL József – GYÜRKI László – KOSZTOLÁNYI István – ROSTA Ferenc – SZÉNÁSI Sándor – TARJÁNYI Béla). Budapest 1987⁵
- CICERO: A kötelességekről (ford. CSENGERI János). Budapest 1883
- CICERO: Az állam (ford. HAMZA Gábor). Budapest 1995
- Corpus iuris civilis. Vol. 1: Institutiones (szerk.: KRUEGER, Paulus); Digesta (szerk.: MOMMSEN, Theodorus). Berolini 1872
- Corpus iuris civilis. Vol. 2: Codex Iustinianus (szerk.: KRUEGER, Paulus). Berolini 1877
- Corpus iuris civilis. Vol. 3: Novellae (szerk.: SCHOELL, Rudolfus). Berolini 1895
- COTTRELL, Alan: Auctoritas and Potestas: A Reevaluation of the Correspondence of Gelasius I on Papal-Imperial Relations. Mediaeval Studies 1993, 95–109.
- DVORNIK, Francis: Early Christian and Byzantine Political Philosophy. Origins and Backgrounds I–II. Washington, D.C. 1966
- Epistolae Romanorum pontificum genuinae I. (szerk.: THIEL, Andreas). Brunsbergae 1868
- Euszebiosz Egyháztörténete (ford. BAÁN István). Ókeresztény írók 4. Budapest 1983
- GRÜLL Tibor (szerk.): Az európai művelődés története. Szöveggyűjtemény az I. kötethez. Budapest 1999
- GRÜLL Tibor: Rómaiak, zsidók, keresztények a karthágói Tertullianus életművében. Budapest 2023
- GRÜLL Tibor: „Civis, non tyrannica dominatio” (Tert. Apol. 2.14.) Miért nem álltak ellen a keresztények a római hatalom üldözéseinek? Díké 2023/2. sz. 166–205.
- GRÜLL Tibor: Vallás- és lelkiismereti szabadság az ókori Rómában. Díké 2025/1. sz. 255–266.
- HELGELAND, John – DALY, Robert J. – BURNS, J. Patout: Christians and the Military. The Early Experience. Philadelphia 1985
- HERMAN, Emil: The Secular Church. In: HUSSEY, J. M. (szerk.): The Cambridge Medieval History IV/2, Cambridge, 1923, 104–133.
- Historical Tracts of S. Athanasius, Archbishop of Alexandria (ford.: ATKINSON, Miles). Oxford 1843
- Justinianus császár Institúciói négy könyvben (ford. MÉSZÖLY Gedeon). Budapest 1991
- KAPITÁNYFfy István: Iustinianus és Agapétos. In: FARKAS Zoltán – MÉSZÁROS Tamás (szerk.): Philologia Nostra II. Kapitánffy István válogatott tanulmányai. Budapest 2017, 420–429.
- KASHCHUK, Oleksandr: The Attitude of the Pro-Arian Bishops Towards the Emperor in the Period of Reception of the Nicene Christology (325–381). Vox Patrum 2014/61. sz. 137–155.
- LACTANTIUS, L. Caecilius Firmianus: A keresztényüldözők halála (ford. ADAMIK Tamás). In: Az isteni gondviselésről. Budapest 1985, 5–55.
- LACTANTIUS, L. Caelius Firmianus: Isteni tanítások. Divinae institutiones (ford. DÉR Katalin). Budapest 2012
- LUNN-ROCKLIFFE, Sophie: Ambrosiaster's Political Theology. Oxford 2007
- MAREK, Rafał: Caesaropapism and the Reality of the 4th–5th Century Roman Empire. Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa 2017/Special Issue, 1–27.
- MEYENDORFF, John: Birodalmi egység és keresztény szakadások. Az egyház 450 és 680 között. Budapest 2001

- MÉSZÁROS István László: Az ellenállási jog értelmezése és gyakorlata a Vetus Testamentumban és a Novum Testamentumban. DÍKÉ 2023/2. sz. 125–153.
- NAZIANZOSZI SZENT GERGELY: A szegények szeretetéről (ford. VANYÓ László). In: Nazianzoszi Szent Gergely beszédei. Ókeresztény írók 17. Budapest 2001, 83–120.
- Ókori keleti történeti chrestomathia (szerk. HARMATTA János). Budapest 1965
- PAULINUS DIAKÓNUS: Szent Ambrus élete (ford. CSIZMÁR Oszkár). In: A III–IV. század szentjei. Ókeresztény örökségünk 5. Budapest 1999, 211–252.
- PLATÓN: Az állam (ford. JÁNOSY István). Budapest 1968
- PLINIUS Caecilius Secundus, C.: Panegyricus. Traianus császár dicsőítése (ford. HOFFMANN Zsuzsanna). Szeged 2006
- Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio (szerk.: MANSI, Joannes Dominicus) VII. Florentiae 1762
- SÁRY Pál: Iustinianus egységtörekvései egyházügyi téren. Iustum Aequum Salutare 2010/4. sz. 205–216.
- SÁRY Pál: Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései. Budapest 2012
- SÁRY Pál: A vallásszabadság eszméjének megjelenése az ókori Rómában. Jogelméleti Szemle 2020/3. sz. 52–59.
- SÁRY Pál: The Emergence of the Idea of Religious Freedom in Ancient Rome. Journal on European History of Law 2022/2. sz. 107–113.
- SÁRY Pál: Az ókeresztény állambölcselet vázlata. Budapest 2023
- SCHMAL Dániel: Szent Ágoston az igazságos háborúról. Magyar Filozófiai Szemle 1994/1–2. sz. 11–32.
- SENECA, Lucius Annaeus: A nagylelkűségről Nero császárnak (ford. SZŐKE Ágnes). Pécs 1997
- SETTON, Kenneth M.: Christian Attitude towards the Emperor in the Fourth Century. Especially as Shown in Addresses to the Emperor. New York 1967
- STEIN, Peter: A római jog Európa történetében. Budapest 2005
- SUETONIUS: Caesarok élete. Tizenkét életrajz (ford. KIS Ferencné). Budapest 1968
- SZENT AMBRUS: A kötelességekről. A bűnbánatról (ford. MEGGYES Ede – TÓTH Vencel). Budapest 2004
- SZENT ÁGOSTON: Isten városáról I–IV (ford. FÖLDVÁRY Antal – DÉR Katalin – HEIDL György). Budapest 2005–2009
- SZENT JUSZTINOSZ: I. Apológia (ford. VANYÓ László). In: A II. századi görög apologéták. Ókeresztény írók 8. Budapest 1984, 64–119.
- Szent Pioniosz presbiter és társai vértanúsága (ford. VANYÓ László). In: Vértanúakták és szenvedéstörténetek. Ókeresztény írók 7. Budapest 1984, 99–115.
- TERTULLIANUS: Az imádságról (ford. VÁROSI István). In: Tertullianus művei. Ókeresztény írók 12. Budapest 1986, 187–205.
- TERTULLIANUS: Scapulához (ford. VANYÓ László). In: Tertullianus művei. Ókeresztény írók 12. Budapest 1986, 357–362.
- TERTULLIANUS: Védőbeszéd (ford. VÁROSI István). In: Tertullianus művei. Ókeresztény írók 12. Budapest 1986, 61–149.
- Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianus et leges Novellae ad Theodosianum pertinentes (szerk.: MOMMSEN, Th. – MEYER, Paulus M.). Berolini 1905
- WILLIAMS, George Huntston: Christology and Church-State Relations in the Fourth Century. Church History 1951/3. sz. 3–33.
- ZIEGLER, Aloysius K.: Pope Gelasius I and His Teaching on the Relation of Church and State. The Catholic Historical Review 1942/4. sz. 412–437.

